

(Əvvəlki qəzetimizin 29 oktyabr, 27 noyabr, 29 dekabr 2010-cu il, 28 yanvar 2011-ci il tarixli saylarında)

BUTXÜR ƏMƏLİYYATI

General A.V.Rumyantsev Butxür əməliyyatına geniş hazırlıq görmüşdü. Çünki 1729-cu ilin dekabrında Çolaq Surxayın oğlu Murtuzəlinin və dayısı Qarat bəyin dəstələrini geri oturan rus qoşunları Küre vilayətində ləzgilərin güclü müqavimətinə rast gəlmiş, Butxür ətrafında döyüşlərdə isə yüzlərlə əsgər itirərək, vuruşmanı saxlamalı olmuşdu. **(Bax: ABPP, ф. 89, д. 11, л. 21-21об.)**. Burada ruslar yerli əhalinin kortəbii müqaviməti ilə deyil, hərbi baxımdan yaxşı düşünülmüş müdafiə taktikası ilə üzleşmişdilər. Ona görə də generalın əmri ilə rus döyüş hissələri geri - Dərbəndə çağırıldı. Butxür ətrafında baş verənləri ətraflı təhlil edən və Petroqrada razılığını alan general Rumyantsev yeni əməliyyata təpədən-dırnağadək silahlanmış beş min əsgəri cəlb etdi.

Hərbi əməliyyata başlamaq üçün bəhanə lazım idi. 1729-cu ilin dekabrın sonunda Murtuzəli və Qaratbəy ikinci dəfə Küre əhalisini Portanın adından ruslara qarşı cihada çağırırdı. Lakin bu çağırış lazımı səmərə vermədi. Əksinə, Rusiyaya meyilli bəzi starşınalar buna etiraz etdilər. Quba starşınası Qaflan Çolaq Surxayın adamlarının müraciətinin bir nüsxəsini general A.V. Rumyantseva göndərdi **(Bax: ABPP, ф. 89, 1730, д. 5, л. 54)**. O da öz növbəsində həmin müraciəti Osmanlı imperiyasının rəsmilərinə çatdırıb, Surxayın adamlarının Küredən geri çağırılması məsələsini qaldırdı. Lakin Porta buna lazımı əhəmiyyət vermədi. Vəziyyəti belə görə general Qarat bəydən qısa müddətdə öz dəstələri ilə Kürenin kəndlərindən çıxıb getməsinə tələb etdi. Qarat bəy buna məhəl qoymadı və yerli əhali arasında nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə hamının qarşısında bildirdi ki, "mənim haqqımda general deyib ki, onun əlindən Dərbənddə də özümə yer tapa bilmirəm." **(Bax: Yenə orada)**.

Qarat bəyin rədd cavabını və əhali qarşısında dediklərini əsas tutan general 1730-cu ilin yanvarında Surxayın Küredəki silahlı dəstələrinə qarşı hücum keçdi. Qarat bəyi qaçmağa məcbur edən general Çolaq Surxayın vilayətinə soxularaq buradan 60 min qoyun apardı. **(Bax: Yenə orada, səh. 54-55)**. Bu, Peterburqla Porta arasında uzunmüddətli mübahisələrə səbəb oldu. Varyoxdan çıxarılmış Surxay xan rus qoşunlarının törətdikləri talan ilə əlaqədar İstanbula şikayət etdi. Portanın general Rumyantsevini geri çağırılması demarşına cavab olaraq çar hökuməti Surxayın dəyişdirilməsi tələbini irəli sürdü. Qarşılıqlı tələblər nəticəsiz qalsa da, vəzir İbrahim paşa "Rusiyanın işlərinə qarışmaması üçün" Surxaya ciddi xəbərdarlıq etdi. **(Bax: ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1540, л. 108)**.

Qarat bəyi Küre vilayətindən qovan general Rumyantsev Murtuzəlinin dəstələrinin güya Butxürdə cəmləşdiyini bəhanə edərək qoşunun başını oraya çevirdi. Halbuki, arxiv materiallarından görüldüyü kimi, Qurbanın Çolaq Surxayın adamları ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Onun silahlı dəstələri də satqın xanın adamlarına kömək etmək üçün deyil, ləzgi kəndlərini yadellilərin basqınlarından qorumaq üçün yaradılmışdı.

Bir neçə ay əvvəl ləzgilərin Cəbə, İspik, Salyan, Şandaq kimi iri yaşayış məntəqələrini və bir sıra başqa kəndlərini başdan-başa od vurub yandıran qəddar general bu dəfə də əhalini ağır cəzalandırmaq qərarına gəldi. Lakin rastına çıxan bir neçə kəndin boş oldu-

ğunu görüb təəccübləndi. Qışın bu çağında hamı bir nəfər kimi yoxa çıxmışdı. General əhalinin Qurbanın köməyinə getdiyini güman etdi. Əslində isə bir neçə gün əvvəl rus qoşununun Küre vilayətinin dərinliklərinə doğru irəlilədiyi xəbərini eşidən ləzgilər qocaları, qadınları və uşaqları əsas yoldan xeyli aralıda yerləşən qazmalara köçürmüşdülər. Əli silah tutan bütün kişilər isə dəreə boyunca müdafiə xətti yaradaraq, düşmənin üstünə daş yağdırmağı qərara almışdılar. Butxürdək bir neçə yerdə belə pusqular qurulmuşdu. Məqsəd rus qoşununun döyüş meydanına çatanadək pəren-pəren etmək, zəiflətmək idi. Qurban həqiqətən də istəyinə nail oldu. Dərə boyunca qəfil hücumlara məruz qalan ruslar daş selindən və güllə yağışından canlarını qurtarmaq üçün iki mindən çox əsgəri qurban verdilər.

General əvvəlcə geri çəkilmək istədi, amma gec olduğunu görüb hücum əmrini verdi. Qarşıda səngər qurub düşmənin yolunu gözləyən Qurbanın döyüşçüləri rusların ilk həmləsini asanlıqla dəf etdilər. Rumyantsev topları işə salanda onun qoşunu sağ və sol cinalardan hücumlara məruz qaldı. Qəzəblənən general topları köməyi ilə qarşıdakı müdafiə xəttini yarmaq üçün yeni əmr verdi. Lakin onun əsgərləri bu dəfə də səngərlərə çata bilmədi. Ləzgilərin yaxşı müdafiə olduğunu görə general bu döyüşü uduzacağını hiss etdi və vaxtında geri çəkilmək istə-

Cəbə və Doqquzpara əhalisinə müharibə elan etmişdi. Burada vuruşmaların başlanması ləzgilərin qüvvəsini xeyli tükəndirirdi və yadellilərin hücumlarına şərait yaradırdı. **(Bax: Шихсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археграфии средневекового Дагестана. Махачкала, 2008, с. 385)**.

Ləzgi hakimləri arasındakı çəkişmələr vaxtı gözlənilməz təbii fəlakət baş verdi. Axtı mahalının Xürük kəndində baş qaldıran taun başqa kəndlərə də yayılmağa başladı. Buna baxmayaraq, yerli hakimlər arasında döyüşlər səngimədi. Qurbanın iki dəfə Axtıya öz adamlarını göndərərək tərəflər arasında sülh yaratmaq istəyi də nəticəsiz qaldı. Axtının və Doqquzparanın köməyindən əli üzülən Qurban başqa mahallarda müttəfiq axtarmağa başladı. Bəzi mahalların əhalisi ruslara meyilli olduğu üçün onlara qarşı döyüşmək istəmədi. Ona görə də Qurban çətin vəziyyətə düşmüşdü. O, yaxşı bilirdi ki, general Rumyantsev qisas almaq üçün mütləq yenidən hücum keçəcək və bu dəfə Butxürün, həmçinin qonşu kəndlərin daşını daş üstə qoymayacaq. Bunu bildiyi üçün də mütləq müttəfiq tapmalı, silahlı dəstələrin sayını artırmalı, müdafiəni gücləndirməli idi.

Belə çətin vaxtda əvvəllər ruslara qarşı döyüşmüş igid Qumux hakimi Kaça bəy Qurbana kömək edəcəyinə söz verdi. O, butxürlülərin nümayəndələrini qəbul edib bildirdi ki, ruslara qarşı

sahil boyunca hərəkət edirdi. Butxür istiqamətində mövqelər də gecə tutuldu. Bundan sonra general qoşunun güya Nizovaya doğru yeridiyini bildirərək, Qumux hakiminin diqqətini yayındırmağa çalışdı. Buna baxmayaraq, Kaça bəy rus qoşununun sahil boyunca cənuba hərəkət etməsi xəbərini alan kimi, Qumuxun müdafiəsinə hazırlaşdı. Üç gün ərzində 5 minlik qoşun toplayıb, Qurbana xəbər göndərdi. Amma onun adamı rusların əlinə keçdi. Ruslar ona işgəncə verərək, Qumuxla bağlı bəzi məlumatları əldə etdilər.

Rumyantsev qoşunu öz yürüşü ilə bir sıra kəndlərin əhalisini qorxuya salaraq neytrallaşdırdı. Əsasən kiçik kəndlərdə yaşayan və lazımı silaha malik olmayan bu əhali Rumyantsevə müqavimət göstərə bilmədi. Qumuxa çatana kimi üç böyük kəndin əhalisi silahlı müqavimət göstərsə də, ruslar bu dəstələri bir o qədər çətinlik çəkmədən darmadağın etdilər.

Qoşun Qumux ətrafına çatanda Kaça bəyi həyrət götürdü. O, rusların bu qədər böyük qüvvə ilə gələcəyini gözləməirdi. Həmin dövrdə yaşamış yerli salnaməçilərin tərtib etdikləri xronoqraflarda göstəriləyi kimi, "rus qoşunları qarışqa kimi dağları, dərələri tutmuşdu". Buna baxmayaraq, yerli əhali general Rumyantsevini təslim olmaq təklifini qəbul etmədi və düşməni dağlılara xas soyuqqanlıqla qarşılayaraq, döyüşə atıldı. Kaça bəyin qoşununun böyük igidliklə döyüşməsi generalı heyrətə saldı. O, dağlıların qorxuya düşəcəyini, təzliklə təslim olacağını gözləyirdi. Lakin gümanında yanlışmışdı. Kaça bəyin hər döyüşçüsü qaya kimi sinəsini düşməne sipər etmişdi. Ona görə də iki günlük döyüş Rumyantsevini gözlədiyi nəticəni vermədi. Odur ki, üçüncü gün bütün topları işə salıb Qumuxu mərmə yağışına tutdu. Bunun ardınca seçmə rotalar döyüşə atıldı. Bir neçə saatlıq döyüşdən sonra Kaça bəyin qoşunu pəren-pəren düşdü.

Ağır yaralanan Kaça bəy düşmənin əlinə keçdi. Xronoqrafda göstəriləyi kimi, o, işgəncə ilə öldürüldü. Azadlıq uğrunda şəhid olan Kaça bəyin adı dilərə düşdü, onun haqqında mahnılar qoşuldu. Cənubi Dağıstandan tapılmış bir xronoqrafda bu barədə məlumat verilib. **(Bax: Шихсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археграфии средневекового Дагестана. Махачкала, 2008 с. 387)**.

Döyüşlərdə iki mindən çox əsgərini itirən və bunun qisasını çıxaraq Qumuxa od vurub yandıran general Rumyantsev bütün qüvvələri cəmləyib Butxürü alt-üst etməyə tələsdə. Amma Qumuxdan geri qayıdanda bəzi ləzgi kəndləri əhalisinin hücumlarına məruz qalıb ləngiməli oldu. Digər tərəfdən, onun Butxür istiqamətində yerləşdiriyi qoşun hissələri bir neçə dəfə edilmiş qəfil hücumlar nəticəsində xeyli itki vermişdi. Həm general Rumyantsev, həm də igid Qurban yaxşı bilirdi ki, bu dəfəki döyüşlər ölüm-dirim döyüşləri olacaq. General işğalçı və qisasçı kimi amansızlıq edəcək, Qurban isə xalqın, vətənin azadlığı uğrunda son damla qanınadək döyüşəcəkdə.

Müəffər MƏLİKMƏMMƏDOV.
(Ardı var)

MƏŞHUR LƏZGİLƏR HAQQINDA BİLMƏDİKLƏRİMİZ

BÖYÜK DÖYÜŞÇÜ

di. Rusların bir qədər səngidiyini görə Qurban düşmənin geri çəkilmək niyyətini başa düşüb, hücumu gücləndirdi. Bu dəfə ruslara daha çox itki verən ləzgilər düşməni bir neçə kilometr geri oturtdu. General Rumyantsev belə müqavimətə rast gələcəyini ağılına belə getirmirdi. O, ləzgiləri qəfil haqlayacağına ümid etmişdi. Lakin Qurbanın sayıqlığı komandanın ümidini puça çıxarmışdı.

Üç günlük döyüşlər zamanı böyük itkiyə məruz qalan ruslar döyüşə-döyüşə geri çəkildilər. General Rumyantsev bu uğursuzluqla heç cür barışa bilmirdi. O, igid butxürlülərdən və digər ləzgilərdən qisas almaq üçün əlverişli məqam axtarırdı.

YENİ MƏQAM, YENİ DÖYÜŞLƏR

General Rumyantsev yaxşı bilirdi ki, Cənubi Dağıstandakı uğursuzluğu onu Peterburqun gözündən sala bilər. Ona görə də əlavə kömək alaraq, ildırım sürətli hücum hazırlamağı qərara aldı. Bu hücumla o, həm Surxayın dəstələrinin qalıqlarını Küredən tamamilə çıxarmaq, həm də ruslara müqavimət göstərən digər qüvvələri darmadağın etmək niyyətində idi. Bu hücum Cənubi Dağıstanın əksər hissəsini rusların nəzarəti altına keçirməli idi. **(Bax: ABPP, ф. 89, 1730, д. 11, л. 21-21 об.)**.

Vaxt və şərait generalın xeyrinə işləyirdi. Cənubi Dağıstanda vəziyyət gərginləşmişdi. Bir yandan bəzi ləzgi hakimləri arasında çəkişmələr başlanmış, digər tərəfdən əhali arasında taun yayılırdı. Axtı hakimləri hələ 1715-ci ildə baş qaldırmış mübahisələri və döyüşləri davam etdirərək Miskince,

cihada hazırdır. Onun 4 minlik silahlı dəstəsi istənilən vaxt Butxürün köməyinə çata bilər. Bunu eşidən ruslara meyilli starşinalardan biri öz adamını Dərbəndə göndərərək, general Rumyantsevini vəziyyətdən xəbərdar etdi. Təzə xəbər generalı öz planını bir qədər dəyişməyə məcbur etdi və o, ilk növbədə Qumux hakimindən qisas almağa üstünlük verdi.

Qumux üzərinə hücumla bağlı general Rumyantsev yaxşı təlim görmüş 10 minlik qoşunu səfərbər etdi. Qoşunun avanqardını dağ şəraitində döyüşlərdə təcrübə toplamış rotalar təşkil edirdi. Bundan əlavə, qoşun çətin relyef şəraitində istifadə olunan daha yüngül döyüş topları ilə təmin olunmuşdu.

Hərbi əməliyyata başlamaq üçün bəhanə axtarmaq lazım gəlmədi. Çolaq Surxayın Küre vilayətinin bəzi kəndlərindən öz qoşununa adam yığması və Portanın tapşırığı ilə rusları Xəzəryanı vilayətlərdən sıxışdırmağa hazırlanması general Rumyantsevini çıxarırdı və o, Peterburqun razılığı ilə Cənubi Dağıstanda növbəti hərbi əməliyyata başladı.

General Rumyantsev həm Qurbanın, həm də Surxayın dəstələrini neytrallaşdırmaq, Qumuxa köməyə gətməkdən məhrum etmək üçün Dərbənd qarnizonu ilə yanaşı Nizovadakı hərbi hissələri də səfərbər etdi. Üst-üstə Qurbanın yolunu kəsmək üçün 7 mindən çox əsgər ayağa qaldırılmışdı. Bu qüvvə general Qumuxu darmadağın edəne kimi butxürlülərin qarşısını kəsməli, orada qələbə qazanıldıqdan sonra əsas qoşunla birləşib Qurbanın üzərinə yeriməli idi.

Əməliyyatın gizilin saxlanması üçün Rumyantsev qoşunu ancaq gecələr,